

Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi

Editör
M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Editör Yrd.
Şevket KOTAN - Hüseyin SARIKAYA

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2013

KUR'AN VAHYİNİN DİNLER TARİHİ BAĞLAMİ

Şinasi GÜNDÜZ*

İslam, Hıristiyanlık ve Budizm'in de aralarında yer aldığı evrensel dinler olarak tanımlanan inanç sistemleri başta olmak üzere bütün dinlerin temel mesajının insanın metafizik alemle ve sosyal ve doğal çevresiyle ilişkisi etrafında şekillendiği, dinlerin bu bağlamda hakikat ve kurtuluş öğretilerini ifade ettikleri görülür. Esasen dinin ya da dinlerin temel gayesi, muhatap olarak aldıkları insanın hakikate ve kurtuluşa dair eğitilip yönlendirilmesidir. Ancak insan dinsel öğretilerin yalnızca muhatabı değil aynı zamanda konusudur da. Zira din ya da dinler hakikat, kurtuluş vb bütün öğretileriyle aslında insanı tanımlamaya, insanın zihinsel, düşünsel ve davranışsal faaliyetlerini disiplin altına almaya çalışmaktadırlar. İnsanlık tarihinde yer alan sayısız inanç sistemi, insana ilişkin bu amaca yönelik çeşitli öğretilerle insanlığın karşısına çıkmakta ve bu öğretilere insanın verdiği olumlu ya da olumsuz cevaba göre tarihte var olma mücadelesi vermektedirler. Bu yönüyle insanlık tarihinin aslında bir din ve dinler tarihi olduğunu söylemek abartılı olmaz. İnsanlığın var oluşundan itibaren süregelen tarihsel süreç dini metinlerde insanın dini inanç ve öğretilerle olan ilişkisi bağlamında ele alınır. Hatta bu yaklaşım yalnızca insanlık tarihiyle sınırlı kalmaz, evrenin var oluşundan itibaren gerçekleştiği düşünülen bütün süreci kapsar.

Din ve Tarih İlişkisi

Öncelikle tarihin aslında görece bir bilim olarak karşımıza çıktığını vurgulamakta yarar var. Tarih yorumunda tarihi tec-

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

rübeyi yaşayanlardan ya da tarihi oluşturanlardan çok, tarihi tecrübeyi bize sunanların ya da tarihi inşa edenlerin etkili oldukları görülür. Bu nedenle olsa gerek bazen aynı tarihi tecrübe çok farklı hatta bazen birbirine zıt yorum ve değerlendirmelerle karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle ele alındığında her kutsal metin aslında ayrı bir tarih inşası çabasıdır; dinler aşağıda kısaca değineceğimiz gibi insanlığın tarihsel tecrübelerini kendi hakikat ve kurtuluş öğretileri çerçevesinde yansıtmaya ve yorumlama çabasıdadırlar. Her kutsal metin tarihe yönelik kendine özgü algılama ve ayrı bir okuma biçimidir. Dolayısıyla tarih ve din ilişkisi açısından kutsal metinler ele alındığında önemli olan, kutsal metnin ait olduğu dinsel geleniğin tarihe nasıl baktığı ya da tarih tecrübesini nasıl okuduğudur.

Günümüzde tarihi okuma ve algılama konusunda iki farklı yaklaşımın tartışıldığı bilinmektedir. Bunlardan ilki, tarihsel süreci çizgisel bir gelişim süreci bağlamında okumayı esas alır. Buna göre tarih basitten karmaşığa ve ilkelden gelişmişe doğru evrilen bir süreç olarak görülür. Bu süreçte evrenle birlikte evrenin bir parçası olan insan ve insana ait sosyal ve kültürel değerler de evrilmekte, birbirini takip eden ve birbirini etkileyen süreçler yaşanmaktadır. Diğer anlayış ise tarihi, birbirine benzer olayların döngüsel bir tarzda sürekli tekrarlanıp yaşandığı bir süreç olarak değerlendirir. Bu doğrultuda farklı zaman ve mekân dilimlerinde gerçekleşiyor olsa da tarihsel olayların sürekli tekrar etmekte olduğu ve tarihin adeta tekerrür eden olaylar silsilesi şeklinde karşımıza çıktığı kabul edilir.

Bütün dini geleneklerde tarih "kutsal bir süreç" olarak algılanır. Bu süreç bir yönüyle ilahi gücün ya da üstün varlığın kendisini tezahür ettirdiği, bir diğer yönüyle de ilahi güç tarafından öngörülen kurtuluş planının yürürlüğe konulduğu bir sahnedir. Tarihin kutsallığıyla ilgili ilk husus, inanılan üstün varlık ya da varlıkların kendisini ifşasını ya da kudret, irade ve ilim gibi ilahi nitelikler vasıtasıyla tanrısal gücün kendisini

izharını ifade etmektedir. Bu yönüyle bakıldığında kutsal tarih, kutsiyetin en üst mercii olan üstün gücün anlaşılmasına, idrak edilmesine imkan sağlayan bir süreçtir. Her bir dinin yapısına bağlı olarak bu süreçte kutsalın tezahürü ya da hirafohi, birçok bağlamda düşünülebilir. Örneğin bazı dinlerde üstün güç ya da güçler çeşitli varlıklar şeklinde tarihsel süreçte tezahür ederler. Hristiyanlıkta ilahi Oğul'un İsa Mesih olarak inkarnasyonu (bedenleşmesi) ya da Hinduizm'de üstün güç Vişnu'nun çeşitli zamanlarda Rama ve Krişna şeklinde avatarası gibi... Bundan başka ilahi güçlerin çeşitli mekânlarda kendilerini ağaç, ateş ve benzeri farklı şekillerde tezahür ettirdiklerine de inanılır.

Yine kutsal metinlerde tarihin, tanrısal âlem ile dünyevi âlem ya da metafizikle yeryüzü arasında kurulan irtibatın yaşandığı bir süreç şeklinde algılandığı da dikkat çekicidir. Tanrısal ve dünyevi âlem arasında kurulan irtibat çeşitli şekillerde olabilir. Örneğin vahiy geleneğine yer veren dinlerde bu süreç ilahi iradenin vahiy yoluyla insanlara açılımının gerçekleştirilmesi şeklindedir. Bu anlayışa göre tarih, bir bakıma vahyin iletilmesi sürecidir.

Son olarak birçok inanç sisteminde tarih, iyi ile kötünün birbirine karşılaşması, günah ve ölümün varlık kazanması gibi bir şekilde ilahi iradeye muhalefetin somutlaştığı bir dönemin ifadesi olarak da algılanır. Başta Gnostik dini gelenekler olmak üzere birçok dinde zaman üç (ya da Zerdüştilik ve Hinduizm'de olduğu gibi bazen dört) aşamalı bir süreç olarak ele alınır. Buna göre insanın ya da ruhun maddi evrende yaşamı öncesi dönemi içeren birinci zaman, asli ya da arkaik zamandır. Bu zamanda her şey ilahi iradeye uygun haldedir. Örneğin günah ve ölüm yoktur; kötülük ya bazı dinlerde olduğu gibi ortaya çıkmamıştır ya da Sabiilik ve Maniheizm'de olduğu gibi kötülükle iyilik ya da karanlıkla ışık henüz birbirine karışmamış, dolayısıyla kötülük somut halde varlık kazanmamıştır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerde bu asli zamanda insan, günah ve ölümden uzak şekilde cennet

yaşamı sürdürmektedir. Sabıllık, Maniheizm gibi dinlerde ise ruh, bu dönemde ilahi âlemedir ve düşmüşlükten ve günah ortamından uzak haldedir. İnsanın ya da ruhun maddi evrenle ilişkisiyle başlayan ikinci dönem ise bugün yaşadığımız tarihi de içeren ve insanın yeryüzü yaşamının sonuna kadar devam edecek olan süreci kapsar. Günahla ölümün ortaya çıkmasını, iyi ile kötünün mücadelesini ifade eden bu süreçte bütün dini öğretiler, insanlara yeniden asli dönemdeki hale dönmenin yollarını öğretir; onları günah ve kötülükten uzak durmaya çağırır. Gelecekte vuku bulacak olan son dönem ise bir bakıma asli dönemin yeniden inşasıdır. Bu dönemde insanlığın yeryüzündeki var oluşu öncesi dönemin yeniden tesisi gerçekleşecektir. Böylelikle adeta ideal geçmişin gelecekte yeniden kurulması sağlanmaya çalışılmakta, insanlığın ya da ruhun başlangıçta cennette veya tanrısal âlemde kötülükten uzak şekilde bulunması tecrübesinin yeniden tesisi hedeflenmektedir. Bu anlayış doğrultusunda ikinci zamana ait olduğu düşünülen tarihsel süreç, insanlık için asli ya da kalıcı değil geçici bir durumu ve arıziliği ifade etmektedir. Bu nedenle İslam da dâhil birçok dinin kutsal metni, yeryüzü yaşantısının bu geçiciliğine atıfta bulunarak asli olanın burası olmadığını vurgular.

Tarih ve Kutsal Kitap

Yukarıda da vurguladığımız gibi her kutsal metin ayrı bir tarih inşası çabası olarak karşımıza çıkar. Kutsal metinler kendi mesajları doğrultusunda insanlığın tarihsel serüvenini ele alır ve bu bağlamda başta yaygın inanç sistemleri olmak üzere birçok dini gelenek insanlığın tecrübe ettiği tarihsel süreci kendi inanç ve öğretilerini merkeze alarak yorumlar. Bu doğrultuda dinlerin kutsal metinleri insan tarihine bir anlam kazandırmaya çalışırlar.

İlahi vahyin gerçekleşmesi ve kutsalın çeşitli şekillerde tezahür etmesi bağlamında ele alınan tarih, dini geleneklerde

bir inşa aracı olarak karşımıza çıkar. Din, kutsal metinleri ve diğer referansları aracılığıyla insanlık tarihini kendi temsil ettiği öğretilerin ifadesi ve meşruiyeti bağlamında değerlendirir. Kutsal metinler başlangıcından nihayetine insanlık serüvenini kendisine göre değerlendirir ve tarihi bu serüvene sahne olan kutsal bir süreç olarak ele alır. Nitekim bazı dinlerin, örneğin Yahudilik ve Hristiyanlık geleneğinin kutsal metinleri adeta bir tarih kitabı görünümündedir.

Birçok kutsal metin kendi din tarihini ilk insanla başlatır; bağlı olduğu dini geleneği ilk insanla birlikte var olmuş olan bir ilk gelenek, protodin, olarak kabul eder. Dini öğretilerinin özünü oluşturan anahtar anlayış doğrultusunda bir tarih algısını yansıtır. Örneğin Yahudilikte tarih, Ortodoks Yahudiliğin bütün öğretilerine yön veren İsrailoğulları merkezilik çerçevesinde ele alınır. Bu etnosentrik din ve tarih algısında yaratılışla başlayıp kıyamete kadar uzanacak olan çizgisel bir tarihi süreçte İsrailoğullarının seçilmişliğine dair hakikat, tarihin tam merkezine oturur. Bu doğrultuda kabaca tarihi İsrailoğullarına yönelik vaadin gerçekleşmesi öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. İsrailoğullarına yönelik vaadin gerçekleşmesi öncesi dönem, bütün tarihi adeta İsrailoğullarına hazırlama dönemidir. Sonraki dönem ise vaad dönemi ni oluşturmaktadır. Bu açıdan Ortodoks Yahudi geleneğinde insanlık tarihi "vaad tarihi" olarak da düşünülebilir. Tanah olarak adlandırılan Yahudi kutsal kitabı yaratılıştan itibaren insanlık tarihini konu edinir. Bu tarihsel serüvenin özünde İsrailoğullarına yönelik ahit geleneği yer almaktadır; bütünüyle tarih İsrailoğullarının seçilmişliğine yönelik ilahin vaadin gerçekleşmesinin öyküsü olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda Yahudilikte tarihsel süreç Yahudilerin bugüne yönelik seçilmişlik iddialarının meşrulaşmasını sağlayan bir araçtan ibarettir. Tarih algısı açısından Hristiyanlığa baktığımızda, İsa Mesih merkezli bir yapıya sahip olan Hristiyanlık da insanlık tarihini ilahi kurtuluş planının işlerlik süreci olarak görür. Hristiyanlık, tarihini Oğul'un bedenleştiğine inandığı

Miladi takvimin başlangıç dönemleriyle başlatmaz; Oğul'un bedenleşmesini kurtuluş tarihinde merkezi bir dönüm noktası olarak algılar. Buna göre ilk insanın var oluşundan itibaren tarihsel süreç, insana yönelik ilahi iradenin gerçekleşmesi doğrultusunda devam etmektedir. Dolayısıyla Hristiyanlık tarihi Mesih sırrına yönelik vaadin tarihsel gerçekleşmesi olarak kabul ettiği ilahi Oğul'un İsa Mesih'te bedenleşmesi hadisesini merkeze alır ve tarihi Eski Ahit dönemi ve Yeni Ahit dönemi şeklinde ikiye ayırır. Eski Ahit dönemi olarak adlandırılan Mesih öncesi dönem insanlığın Mesih'e imanla gerçekleşecek ilahi kurtuluş planına bir hazırlanma dönemidir. Benzer şekilde Sabillik, Zerdüştilik ve Maniheizm gibi diğer Orta Doğu dinlerinde de bütün insanlık tarihi dinin kapsama alanında görülür ve bu dinlerin öğretilerinin ana temasını oluşturan doktrin etrafında bir tarih okuması yapılır. Aynı durumu Hint ve Çin dinleri gibi Doğu ve Uzak Doğu geleneklerinde de görmek mümkündür. Bu gelenekler de kendi tarih algılarını yalnızca belirli bir dönemle sınırlamamaktadırlar.

İçerdiği tarihsel veriler itibarıyla dinlerin kutsal metinleri çeşitlilik gösterir. Şintoizm'le Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal metinlerinde görüleceği üzere bazı kutsal metinler adeta birer tarih kitabı görünümündedir. Bu metinlere baştan sona tarihsel anlatılar egemendir. Çoğunlukla mitolojik bir dil hakim olmakla birlikte evrenin var oluşundan kutsal metnin derlendiği döneme kadar tarihsel süreç ele alınır ve örneğin Eski Ahit metninde görüleceği gibi bazen ayrıntılı detaylara yer verilir. Diğer taraftan bazı kutsal metinlerde ise tarihsel anlatılardan ziyade mesaj, metnin ana temasını oluşturur; tarihsel anlatılar ya da değiniler yeri geldikçe mesaja ilişkin vurguyu sağlamak üzere sıralanır. Bunun en güzel örneği Kur'an'da görülür. Kur'an, mesajlarının özünü oluşturan tevhid akidesini baştan sona metne yansıtır ve bunun anlatımı çerçevesinde sıklıkla tarihsel olaylardan örneklemelere yer verir. Tarihsel olaylara, mesajı destekleme bağlamında ihtiyaç duyulduğu kadar yer verilir. Bu çerçevede amaç tarihsel bir

olay hakkında kişiyi bilgilendirmeden ziyade ele alınan mesajı destekler. Bu nedenle peygamber kıssalarına ilişkin anlatılarda görüleceği gibi sıklıkla tarihsel olaylara kısa atıflar yapılır ve baştan sona Kur'an metninde belirli olaylara ilişkin tekrarlar dikkat çeker.

Her kutsal metin tarihe yönelik kendine özgü bir algılama ve ayrı bir okuma biçimi olmakla birlikte kutsal metin ve tarih ilişkisi bağlamında asıl sorulması gereken soru, kutsal metinden hareketle bir tarih yazımının mümkün olup olmadığıdır. Batı entelijansiyasında kutsal metnin antropolojik okunmasını esas alan çeşitli araştırmacılar, kutsal metinden hareketle bir tarih inşasının mümkün olmadığı kanaatinde dirler. Örneğin Protestan ilahiyatçı Rudolph Bultmann gibi bazı yazarlar, kutsal kitabı anlama ve yorumlama konusunda geliştirdikleri tekniklerle dikkat çekerler. Bu yazarlar kutsal metinde yer alan anlatılara mitolojik bir dilin hakim olduğunu, dolayısıyla kutsal metinden hareketle bir tarih yazımının mümkün olmadığını, ancak önemli olanın mitolojik dilden arındırılmış halde mesajın ortaya çıkması olduğunu düşünürler. Örneğin Bultmann, kutsal metinde tarihsel İsa'nın kişiliğini ve hayatını açık seçik ortaya koyabilecek bir delilin bulunmadığını vurgular. Bultmann, kutsal kitabı anlamada kendisine has demitolojizasyon tekniğini kullanır ve geleneksel kutsal metin ve Hristiyanlık anlayışına önemli eleştiriler getirir.¹ Metnin antropolojik okunmasını esas alan Bultmann, Yeni Ahit'in özünü oluşturan mesajın (kerygma) anlaşılabilmesi için baştan sona Yeni Ahit anlatılarına egemen olan mitolojik dilin çözümlenmesini önerir. Bu doğrultuda o, demitolojizasyon yöntemiyle mesajın mitolojik anlatılardan soyutlanmış halinin bugünün insanına ulaştırılmasının metni ve mesajı anlama açısından hayati olduğunu vurgular. Bultmann, benzer şekilde kutsal kitap metinlerinin tarihsel değerini sorgular ve bu

1 Bultmann'ın (1884-1976) bu konudaki çalışmalarına örnek olarak bkın. R. Bultmann, *Primitive Christianity in its Contemporary Settings*, tr. R.H. Fuller, London 1956; R. Bultmann, *The Gospel of John: A Commentary*, tr. G.R. Beasley-Murray, Oxford 1971.

metinlerin muhtevasının tarihi bilgileri değil mitosları ihtiva ettiğini, dolayısıyla baştan sona bunların birer mitos olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürer.

Kutsal metinden hareketle bir tarih yazınının mümkün olup olmadığı konusuna Kur'an açısından baktığımızda, Kur'an'da yer verilen tarihsel malzemedan hareketle de bir tarih yazınının fazlaca mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Öncelikle Kur'an'ın kendisi bir tarih yazımı iddiasında değildir. Ayrıca tarihsel veriler (kussalar ve diğer anlatılar) tarihi bilgi verme amaçlı değil, mesajın vurgulanması bağlamında uyarı, ibret, ders ve öğüt alma içeriklidir.

Kutsal metin ve tarih ilişkisine yönelik olarak bir diğer husus kutsal metinlerdeki mesajların belirli bir zaman ve mekan ile sınırlı olmamasına rağmen metnin kendisinin tarihin ürünü olmasıdır. Her kutsal metin belirli bir tarihsel zaman ve mekana aittir; ait olduğu dönemin sosyal ve kültürel ortamından izler taşımaktadır. Örneğin bu bağlamda Kur'an içeriğinde, nazil olduğu zaman ve mekanın sosyal ve kültürel unsurları dikkati çeker. Dolayısıyla metni anlamak için ait olduğu tarihsel dönemin mutlaka iyi bilinip etüt edilmesi gereklidir. Bu çerçevede dil kadar Kur'an ayetlerinin tarihsel bağlamını yansıtan veriler de bu ayetlerde anlamını bulan Kur'an mesajını anlamak açısından önemlidir.

Kur'an Mesajı ve Ötekiler

Kutsal metinlerindeki tarihsel veriler arasında farklı inançlarla bunların bağlarına yönelik anlatı ve değiniler önemli yer tutar. Zira din dilinde kendisini bir başkası ile karşılaştırarak anlatma ya da hakikati karşıtı ile açıklamaya çalışma önemli bir üslup olarak karşımıza çıkar. Bu çerçevede örneğin Hristiyan kutsal metninde sıklıkla Yahudilik ve Yahudi gruplar hakkındaki değerlendirmeler ve anlatılara yer verilir. Bu değiniler/anlatılar vasıtasıyla Hristiyanlığın hakikat, kurtuluş

ve ahlak öğretileri işlenmeye çalışılır. Benzer durumu diğer kutsal metinlerde de görmek mümkündür. Kutsal metinlerde kendisinden bahsolunan farklı inançları ve inanç gruplarını anlayabilmek için kutsal metinlerdeki söz konusu ifadeler yanında bu inançlar ve inanç gruplarıyla ilgili diğer verilerin de dikkate alınması önemlidir. Bu veriler arasında söz konusu geleneklere ait referanslarla tarihsel malzeme özellikle dikkat çekicidir. Bu çerçevede kutsal metinlerdeki söz konusu ifadelerin tarihsel bağlamlarının dikkate alınması, metnin anlaşılması açısından elzemdir.

Bu bağlamda Kur'an'ın anlaşılmasında Kur'an'ın nazil olduğu dönem toplumsal yapısıyla birlikte o dönemde cari olan inanç sistemlerinin ve bunlara bağlı toplulukların bilinmesi gerekir. Ancak bu sayede Kur'an'da farklı inanç sistemleriyle bunlara bağlı gruplara yöneltilen eleştirilerle analizler gerçek anlamda kavranabilir.

Kur'an'da yer alan inanç gruplarına baktığımızda bunların Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Hicaz bölgesi ve civarında yaşamakta olduklarını görürüz. Arap müşriklerinin dışında Ehl-i Kitap olarak kategorize edilen Yahudilerle Hristiyanlardan başka Sabiiler ve Mecusiler de kendilerinden bahsedilen inanç grupları arasındadır. Arap müşrikleri ve Ehl-i Kitap örneğinde olduğu gibi bunlardan bir kısmının inançları, ibadet biçimleri, ahlaki yapıları ve benzeri konularda az ya da çok bilgiler verilirken, Sabiiler ve Mecusiler örneğinde olduğu gibi bazılarında ise yalnızca ismen bahsolunur; inançları, kim oldukları nerede yaşadıkları gibi konularda bilgi yer verilmez. Gerek hakkında bilgi verilen inanç gruplarının gerekse yalnızca ismen zikredilen grupların daha iyi kavranıp anlaşılabilmesi, Kur'an'ın nüzûlü döneminde toplumsal yapıda mevcut olan bu inanç gruplarının bilinmesiyle yakından ilişkilidir.

Kuşkusuz nüzûlü esnasında Kur'an'ın erken dönem muhatapları arasında Arap müşrikleri kadar diğer inanç grupları da önemlidir. Esasen Kur'an'da geçen ifadelerden Mekke ve

civarında yaşayan insanların genel olarak ümmiler ve Ehl-i Kitap şeklinde iki kategoriye ayrılmakta olduğunu bilmekteyiz. Bu iki kategorinin dışında sayılabilecek bazı marjinal grupların varlığı da bilinmektedir. Bunlar arasında tarihi kaynaklarda Hanifler olarak adlandırılan monoteistler dikkat çekicidir. Bundan başka, bazı kaynaklarda Hicaz bölgesinde az sayıda da olsa, Mecusilerin ve Zındıkların² da yaşadıkları rivayet edilmektedir. Hicaz bölgesinin hemen kuzeydoğusunda ise Sabîilerin yaşadıkları bilinmektedir.

Hicaz bölgesindeki Ümmiler ve Ehl-i Kitap ayırımında, birinci grup, politeizm ve paganizme dayalı geleneksel Arap dinine bağlı olan müşrik Arapları ifade etmede kullanılır. Her ne kadar ümmî terimi dar kelime anlamında cahil, okuma yazma bilmeyen anlamına gelse de, Kur'an'da bu terimin yer aldığı ifadeler dikkate alındığında, bunun, okuma yazma bilmeyen anlamına değil, Hz. Muhammed'in muhataplarından Ehl-i Kitap kategorisinde olmayan ve geleneksel Arap inancını benimseyen kimse/kimseler anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.³ Nitekim Âl-i İmrân Suresi'nde Hz. Peygamber'e hitap eden bir ifadede "kitap verilenlere ve ümmilere de ki..."⁴ denilerek, Hz. Muhammed'in karşısındaki insanlar ana olarak iki grupta toplanmaktadır. Benzer şekilde Hz. Muhammed'in "ümmiler içerisinde onlara gönderilen bir resul" olduğu vurgulanır.⁵ Yine bu iki ana gruptan Ehl-i Kitap'ın diğerine karşı tutum ve yaklaşımına atıfta bulunula-

2 Burada Zındıklar terimiyle kastedilen kişiler, büyük ihtimalle Maniheiztler olmalıdır. Zira, İran'da Naqş-i Rüstem'deki Mecusi başrahip Kartir (Kırder) Kitabesi'nden de anlaşıldığı gibi, zındık (*zandik*) terimi, MS 4. yüzyıldan itibaren Maniheiztler için kullanılan bir isimdir. Bkz. M. Sprengling, "Kartir, Founder of Sāsānian Zoroastrianism", *AJSL*, 57, 1940, s. 221. Araplarca adapte edilen ve Maniheiztleri kasteden bu isim, daha sonraki dönemlerde (muhtemelen Emeviler döneminden itibaren) hem Maniheiztler hem de İslam'dan ayrılan (ya da sapkın görüşleriyle Müslüman çoğunluktan ayrılan) kişiler için kullanılmaya başlanmıştır.

3 "... içlerinde birtakım ümmiler vardır ki, Kitabı bilmezler; bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir ..." Bakara, 78

4 Âl-i İmrân, 20.

5 Cuma, 2. Ayrıca bkz. Bakara, 78.

rak, "Ehl-i Kitap'tan ... öyleleri vardır ki, ona bir dinar versen, devamlı olarak başına dikilmeden onu sana ödemez. Onlar, 'ümmlere karşı bize bir sorumluluk yoktur' dedikleri için böyle yapıyorlar..." denilir.⁶

Kur'an'da kullanılan Ehl-i Kitap teriminin kimleri kastettiği ya da bu terim kapsamına hangi din mensuplarının girdiği konusu erken dönemlerden itibaren tartışılmakla birlikte, Yahudi ve Hristiyanların, Ehl-i Kitap terimi kapsamına girdiği konusunda hemen herkes hemfikirdir.⁷ Bu durum Kur'an'ın çeşitli ayetlerinden de açıkça anlaşılmaktadır.⁸ Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Yahudiler, Yesrib dışında irili ufaklı gruplar halinde Hayber ve Fedek gibi bölgelerde de yaşamaktaydılar. Yahudilerin bu bölgeye ne zaman gelip yerleştikleri tam olarak bilinmemekle birlikte bunların muhtemelen MS birinci yüzyılda yaşanan Büyük Diaspora sürecinde bu bölgeye göç ettikleri söylenebilir. Kur'an'da yer alan bilgilerden hareketle bölgedeki Yahudilerin ortodoks yaklaşımlarıyla ön plana çıkan Rabbinik Yahudiler oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Kur'an'da Yahudilerin inanç sistemleriyle ilgili verilen bazı bilgiler ciddi bir araştırma konusudur. Örneğin "Üzeyr'e Allah'ın oğlu" demelerine ilişkin ifade,⁹ o dönemdeki Yahudi gruplarının "Tanrı oğlu" ve "Üzeyr'e" ilişkin yaklaşımlarının bilinmesiyle ancak doğru anlaşılabilir.¹⁰ Hristiyanlara gelince, Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Hicaz'ın kuzeyi doğusu ve güneyi ile birlikte Habeşistan'da Hristiyanların yoğun şekilde yaşadıkları bilinmektedir. Özellikle Hicaz bölgesi Araplarının Necran ve Suriye bölgelerindeki Hristiyan gruplarla yakın ilişkide oldukları görülmektedir. Kur'an'da yer alan Hristiyan inancı ve geleneğine dair bazı bilgilerin anlaşılması da Hris-

6 Âl-i İmrân, 75.

7 Kur'an'da yer alan Ehl-i Kitap'ın kimliği konusunda bk. Ş. Gündüz, "Ehl-i Kitap'ın Kimliği Sorunu ve Ebû Hanife ile Çağdaşlarının "kitâb" Terimi Merkezli Yaklaşımları", *İslâmî Araştırmalar*, 15: (1-2).

8 Bkn. Âl-i İmrân 65-67; Nisa 153, 171; Maide 65-68.

9 Tevbe, 30.

10 Bu konuda Bakî Adam'ın bir analizi için bk. Ş. Gündüz (editör), *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı 2007.

tiyanlığın bilinip anlaşılmasına bağlıdır. Örneğin Hz. İsa ile birlikte Hz. Meryem'in de ilah edinilmesine dair ifade¹¹ Hristiyanlığın teslis akidesiyle değil Hristiyan geleneğindeki Meryem kültünün anlaşılmasıyla daha iyi kavranabilir. Benzer şekilde Hz. Meryem'le ilgili olarak "Ey Harun'un kızkardeşi" ifadesi¹² buna ilişkin Kitab-ı Mukaddes'in incelenmesiyle daha anlamlı hale gelebilir. Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Hicaz bölgesi ve civarındaki bu dinsel yapılanmada farklı inanç ve tutumlarıyla diğerlerinden ayrılan Hanifler de vardır. Esasen Hanif terimi özellikle Hz. İbrahim ile ilgili olarak Kur'an'da da geçmekte¹³ ve hatta Müslümanlara yönelik ifadelerde de kullanılmaktadır.¹⁴ Her ne kadar terimin etimolojik kökeninin İbranice hanef ya da Süryanice hanpa'ya dayandığı ve bu terimlerin putperest anlamına geldiği tartışılrsa da¹⁵ Kur'an'da terim, "kesinlikle dosdoğru olan, yanlıştan uzak durarak doğruya yönelen" anlamında kullanılmaktadır. Bu doğrultuda terim, Allah'a teslim olan anlamındaki muslim terimiyle yan yana kullanılır. Diğer taraftan Kur'an'ın nazil olduğu dönemde, Hicaz bölgesindeki söz konusu monoteistler için kullanılan Hanif ismi ise, daha sonraki dönemlerde onlara verilen bir isim olarak gözükmektedir. Hanifler, geleneksel dini temsil eden politeizmle paganizmi reddederek ümmilerden, Yahudi ve Hristiyan geleneğinin dışında kalarak da Ehl-i Kitap'tan ayrılmaktaydılar. Kus ibn Sa'ide, Zeyd ibn Amr ibn Luhayy ve Umeyye ibn Ebû's-Salt gibi kişiler, monoteist tanrı anlayışları ve Hz. İbrahim geleneğine bağlılıklarıyla dikkati çekiyorlardı. Ancak bunlar, Hicaz'daki politeist çoğunluk içerisinde oldukça marjinal bir grup olarak kalmaktaydılar.

Burada Hanifler olarak adlandırılan bu şahıslarla müşrik Mekkeliler arasındaki ilişkiler açısından dikkat çekici bir du-

11 Bkn. Maide, 116.

12 Meryem, 28.

13 Âl-i İmrân, 67; Nahl, 120-123.

14 Yûnus, 105; Hac, 31.

15 bkz. D.S. Margoliouth, "On the Origin and Import of the Names Muslim and Hanif, JRAS, 1903, s. 467-493; C. C. Torrey, *The Jewish Foundation of Islam, The Jewish Foundation of Islam*, New York 1933, s. 51.

rum, Mekkelilerin politeizm ve paganizmlerini reddetmelerine ve onların kült ve ritüellerinden uzak durmalarına rağmen, Haniflere Mekkelilerce –sonraları Müslümanlara karşı tavırlarına benzer– bir şiddet ve ret kampanyasının yapılmamasıdır. Muhtemelen bunun nedeni, Haniflerce temsil olunan teolojik inanışların toplumda marjinal olarak kalması ve toplumsal yapıyla geleneksel Mekke paganizminin toplumdaki hegemonyal gücünü tehdit edici boyutta olmamasıdır.

Kur'an'ın erken dönem nüzûlünde Ehl-i Kitap'tan çok Ehl-i Kitap'ın ümmiler olarak adlandırdıkları halkın muhatap alınmış olması dikkat çekicidir. Yahudi ve Hristiyan olmayan Arapların egemen geleneği İslamın "cahiliye" olarak nitelediği gelenektir. Bu geleneğin, tarih boyu insanlarca sıklıkla tecrübe edilen cahiliyenin tipik özelliklerini yansıtması Kur'an mesajının vahyin erken dönemlerinde öncelikle ve yoğunluklu olarak Arap cahiliyesi üzerinde yoğunlaşmasının nedeni olarak düşünülebilir. Kuşkusuz Arap cahiliyesinin temel aktörleri Arap müşrikleridir; dolayısıyla Kur'an'ın ilk muhatabı olanlar da öncelikle onlardır. Mekke döneminde nazil olan ayetlerde Kur'an onların inanç ve geleneklerini, güç algılarını sorgular; hak ve hakikatin ne'liği üzerinde durur.

Bütün bu özellikleriyle birlikte Arap müşrikleri geleneklerini Hz. İbrahim'e dayandırma iddiasını da sürdürmektedirler. Hz. İbrahim geleneğinin mirasçısı olmak iddiası Yahudilerle Hristiyanlar kadar Mekke müşrikleri arasında da sürdürülen güçlü bir argümandır. Her ne kadar bağlı oldukları dinsel yapı politeizme dayalı olsa da, ümmilerin inanç sisteminde Allah'ın yüceliğine ve her açıdan aşkınılığına dayalı bir üstün varlık inancına da yer verilmektedir. Öyle ki, Allah hiçbir şekilde sureti ve temsili düşünölemeyecek olan tanrılar tanrısı ve ilahlar ilahıydı onlara göre.

Kur'an'da kendilerinden bahsedilen bir diğeri inanç grubu olan Mecusiler ise Hicaz'ın doğusu ile kuzeydoğusunda yaşamaktaydılar. Zamanın en güçlü imparatorluklarından

birisi olan Sâsânîlerin egemen dinsel geleneği olan Mecusilik, Sâsânî hanedanının erken devirlerinde İran ve havalisinin resmî dini olarak kabul edilmiş; Mecusi başrahip Kartîr (veya Kirder) tarafından yaklaşık olarak MS 275 tarihinde yazılmış olan bir kitabede, Mecusilik dışındaki diğer bütün dini grupların imparatorluktan sürüldüğü ve takibât altına alındığı ifade edilmektedir.

Kur'an'da üç ayette¹⁶ kendilerinden bahsedilen Sabîiler de o dönemde Güney Mezopotamya'da yaşamaktadırlar. Kur'an'da yalnızca ismen zikredilen bu grup hakkında geçmişten günümüze Müslüman yazarlar tarafından birçok spekülasyon yapılmakla birlikte bu grubun da Kur'an'ın nazil olduğu dönem Araplarınca bilinip tanındığı ve bu bağlamda Kur'an'da zikredildikleri bilinmektedir.¹⁷

Soğuç olarak Kur'an'ın anlaşılmasında dinler tarihinin önemli bir rolü vardır. Kur'an'ın yaklaşık üçte birinin dinler tarihine ilişkin malzeme içerdiği, bizzat Kur'an'da çeşitli dinlere ve inanç gruplarına yönelik analizlerin, değerlendirmelerin ve polemiklerin yer aldığı dikkate alındığında, esasen dinler tarihinin de Kur'ani bilimler arasında sınıflanabilecek bir yapı arzettiği söylenebilir. Bu durumda Kur'an'ı anlamada Kur'an'ın nazil olduğu dönem toplumsal yapısının dinler tarihi bağlamı asla ihmal edilmemesi gereken bir önemi haizdir.

¹⁶ Bakara 62, Maide, 67, Hac, 17.

¹⁷ İslami kaynaklardaki 'Sabîi problemi hakkında bk. Ş. Gündüz, "Kur'an'daki Sabîilerin kimliği üzerine bir tahlil ve değerlendirme", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)*, Samsun 1992.